

Bevezetés – Kultúra, civilizáció és tudomány

1. Hogy állunk a fogalmakkal?

Tagadhatatlan, hogy a kultúra és a civilizáció fogalma a tudományos irodalomban nincs egyértelműen tisztázva. A mindennapi életben pedig nagyon sokszor felcserélve, szinte azonos értelmű fogalmakként használják őket. Kétségtelen, hogy van átfedés a két fogalom között és szoros kapcsolatuk kézenfekvő. „Vajon mi az oka annak, hogy nyelvünk legtöbbet vitatott szava a *kultúra*? Az igazság az, hogy egyikünk sem tudja egészen pontosan, mit jelent.” (*John Casey*)

Ha a szépirodalomhoz fordulunk, ott például a következőket találjuk erre vonatkozóan. *Márai Sándor* szerint: „Az emberi lét legmélyebb tartalma a kultúra, amely nem képek, könyvek és zenedarabok összessége, hanem életforma.” *Wass Albert* pedig így fogalmaz a kérdésről: „A kultúra nem azt jelenti, hogy fogkeféd van, és meg tudod indítani a gramofont. A kultúrált ember látni és érezni tudja a szépet és jót.” „A kultúrált ember uralkodik önmaga fölött, és úgy bánik indulataival, mint a házőrzőkutyákkal”.

Hasonló álláspontra helyezkedik az Európai Tudományos Akadémia (*Academia Europaea*, London) nemrégiben megválasztott elnöke, *Jürgen Mittelstrass*, amikor a kultúrát az „emberség magjának” tekinti, ez a mag pedig bizonyos alapvető értékek elfogadását, tiszteletben tartását jelenti. „Kultúráról nem lehet beszélni az *érték* (kiemelés tőlem – B. D.) figyelembevétel nélkül, s a kulturális értékek nem csak hasonlóak az erkölcs érték kategóriáihoz, hanem az erkölcsi értékek szimbólumaiként jelennek meg.”

A magunk részéről úgy fogalmazunk, hogy a kultúra a valóság jelenségeivel kapcsolatos alapvető álláspontot, magatartást jelenti, amely az előbbieken hangsúlyozott értékválasztáson alapul. Éppen ezért szinte minden nagy kultúra alapját valamilyen vallás képezi és szerves része a művészet, a szépirodalom és a tudomány (lásd később). Ez az alapvető magatartás, tehát a *kultúra* azután az emberi élet, a mindennapi gyakorlat területén jut érvényre. Tulajdonképpen ez

az *alapokból*, a *kultúrából* táplálkozó, számos területen, a mindennapi életben megnyilvánuló gyakorlat a *civilizáció*. A szerves kapcsolat tehát a kultúra és a civilizáció között nyilvánvaló. Röviden úgy fogalmazhatunk, hogy a *civilizáció* a „felszín”, a *kultúra* a „mély”. Eszerint minden kultúrának meg van a „maga civilizációja”, ugyanakkor sokszor egyszerűen az európai (nyugati) civilizációt értjük civilizáció alatt.

Probléma akkor jelentkezik, ha egy bizonyos kulturális alapra egy egészen más civilizáció „telepedik rá”, vagy ha egy bizonyos civilizáció elszakad kulturális alapjaitól. Ma ez a helyzet a világban. A mai európai civilizáció egyre jobban elszakadni látszik az európai kultúra hagyományaitól. Erre viszont vonatkozik *Kertész Imre* megállapítása, amely szerint az a kultúra,¹ „amely nem mondja ki világosan értékeit, vagy amely e kinyilvánított értékeit cserbenhagyja, az a pusztulás, a végelgyengülés útjára lép.”

A másik – már említett – tipikus problematikus helyzet – és ez az, ami napjainkban történik a világon – amikor egy másik civilizáció – jelen esetben a nyugati – más kultúrák fölé épül. Ennek jellemző, nem egyszer megdöbbentő jeleit láthatjuk akarva-akaratlanul nap mint nap. Nem túlzás azt mondani, hogy, bár több nagy kultúra van ma a világon, de valójában csak egy globális civilizáció. Ez nem csak az egész világon uralkodó modern technikai civilizációra vonatkozik, de például számos olyan mindennapi kérdésre, mint pl. a hírközlés vagy a sportesemények (így a szinte minden nemzetet, államot megmozgató olimpia vagy az „ifjúságot megmozgató” zene – kivéve néhány iszlám országot).

És mi a helyzet a tudománnyal? Nem kétséges, hogy a tudomány a kultúra szerves része a művészettel, az irodalommal és a vallással együtt. Sajátos módszereivel kutatja a valóságot, kiegészítve, gazdagítva, tudatosabbá téve azt a világgal kapcsolatos alapvető felfogást, magatartást, amit a kultúra jelent.

Lehet arról vitatkozni, hogy miért és hogyan, de tény, hogy a modern tudomány Európában született meg, mintegy négy évszázaddal ezelőtt, és itt fejlődött ki az elmúlt évszázadokban. Más kultúrák képviselői csak a legutolsó évszázadban jelentek meg ezen a területen. Ma a világon egy tudományosság van, nincs német, indiai vagy japán tudomány: az eredmények elérése és elfogadtatása ugyanazon szabályok szerint történik mindenütt, ha egyáltalán tudományról, tudományos eredményről van szó. Talán legjellemzőbb erre *Zsao Kaj-huának*,

¹ *Kertész Imre* a civilizáció szót használja, de ez csak a civilizáció és kultúra szó jelentésének összemosódása miatt van.

a Pekingi Egyetem tanárának véleménye: „A különböző társadalmak különféle nemzeti hagyományokat örökölnek, eltérő kulturális háttér birtokában vannak, a modern tudomány azonban áttörte a nemzetek közötti határokat, nemzetközi-vé vált.” Kétségtelen, hogy bizonyos tényeket, gyakorlatokat, szemléletet stb. átvehet az európai ihletésű tudomány más kultúrák tudásából, tudományosságából (pl. akupunktúra), jól ismeretes továbbá az arab tudományosság szerepe az ókori tudomány átmentésében, azonban mindez nem változtat *az alapvető helyzeten, megállapításon.*

Az, hogy a modern civilizáció milyen hatással lesz egy más, mint európai kultúrájú társadalomra, nagymértékben attól függ, hogy a modern tudomány mennyire egyeztethető össze, mennyire épül be ténylegesen a szóban forgó társadalomba, kultúrába. Erre is vonatkoztatható a neves magyar fizikus, *Bay Zoltán* megállapítása, amelyik nagyon közel van ahhoz, amit *Kertész Imrétől* idéztünk, nevezetesen: „Az a civilizáció, amelyik elhidegül a tudománytól és a művészettől, vagyis a kultúrától, az pusztulásra van ítélve.”

2. Történelmi visszatekintés

A legrégebb írásbeli történelmi emlékek mintegy 6-7 ezer évesek. Úgy is mondhatjuk, hogy ennyi az írott emberi történelem. Talán érdemes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy ez az időszak a földtörténetben arra a mintegy tízezer év hosszúságú, ún. interglaciálisra esik, amely két jégkorszak között viszonylag stabilabb és kedvezőbb hőmérsékletével tűnik ki. El lehet azon gondolkozni, hogy ezeknek a viszonylag kedvező természeti feltételeknek milyen szerepe volt az emberiség nagy kultúráinak és így közvetve a mai modern civilizációnak a kialakulásában.

Jared Diamond híres, *Háborúk, járványok, technikák* című könyvében egyértelműen a természeti tényezőknek (pl. a megfelelő feltételek a földművelésre, a „nagytestű” állatok megléte Euráziában és ugyanitt a kelet–nyugati kiterjedés az észak–délnel szemben Amerikában, stb.) tulajdonítja az egyes társadalmak, kultúrák fejlettségét és így pl. azt a történelmi ténytet, hogy az európaiak fedezték fel Amerikát és nem fordítva. Persze fel lehet itt vetni, hogy esetleg különböző társadalmak különbözőképpen élnek ugyanazokkal a természeti feltételekkel. Éppen ugyanez a szerző mutat be erre egy másik könyvében példákat az óceániai szigetvilágból (*Összeomlás – tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*).

E helyen nem célunk, hogy az emberi történelem régi és kihalt nagy kultúráival foglalkozzunk a Közel-Kelet és Előázsia ősi kultúráitól kezdve az észak- és dél-amerikai kultúrákon keresztül a görög és egyiptomi kultúráig. Itt csak azokra a kultúrákra vetünk egy pillantást, amelyek ma is élnek és életerősek. Vannak ugyanis kultúrák, amelyek kifejlődnek, virágzanak, majd eltűnnek a „történelem süllyesztőjében”. Mind a terület, amelyre az egyes kultúrák kiterjednek, mind periódusaik időskálái nagyon különbözőek. Tény azonban, hogy vannak olyan kultúrák, amelyek akár évezredek át is fennmaradnak, akár átmeneti bomlási, hanyatlási periódusok kiheverésével. Ilyen például a kínai, a japán, az indiai vagy az iszlám kultúra, de az európai (görög–római, zsidó–keresztény) kultúra is.

Ebből a szempontból nagyon érdekesek azok az adatok, amelyek Nyugat-Európa és Kína gazdasági színvonalának összehasonlítására vonatkoznak.² A tudományos forradalom előtt Kína gazdasága fejlettebb volt, mint az európai. Nyugat-Európa Kínához viszonyítva még a 0,9-es faktort sem érte le. Az 1800-as évek elejére már a viszony felülmúlta a 2-öt Európa javára, 1950-re pedig a 10-et. Ezután megindult Kína előretörése és a múlt század végére a tényező már 4-5-re csökkent.

3. A mai helyzet

Kétségtelen, hogy ma nem csak egy kultúra van, ill. uralkodik a földön. Hogy pontosan mennyi, az bizonyos fokig vita tárgya lehet. *Huntington* híres könyvében (*A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*) kilencet különböztet meg,³ nevezetesen a következőket: nyugati, latin-amerikai, afrikai, iszlám, kínai, hindu, ortodox, buddhista, japán. Vitára az adhat alkalmat, hogy ha például a latin-amerikai vagy az ortodoxot nem külön kultúrának, hanem a „nyugati” változatának tekintjük, viszont az iszlám kultúrán belül esetleg megkülönböztetjük az arab és a nem arab változatot.

A „világ-civilizáció”

Míg a különböző kultúrák megléte ma vitathatatlan, addig azt látjuk, hogy a civilizáció lényegében és egyre inkább csak egy van a Földön, t. i. azt elsősorban a

² Igaz, a gazdasági színvonal inkább a civilizációval van kapcsolatban, azonban bizonyos felvilágosítást mégiscsak ad a kulturális fejlettségre vonatkozóan is.

³ *Huntington* ugyan civilizációkról beszél, de ez tanulmányunk terminológiája szerint kultúrát jelent.

mai technika fejlettsége határozza meg, amelyik az egész földön egységes tudományon (lásd előbb) alapul.

Számos példát lehet erre felhozni a hírközléstől a szórakoztató elektronikáig és az orvosi gyakorlattól (még a nyugati és keleti orvostudomány közötti bizonyos szemléleti és kezelési különbségek ellenére is) az informatikáig, de – mint már szó volt róla az előbbieken – olyan mindennapi dolgokat is említve, mint például a repülőgép-irányítás vagy a közúti közlekedési jelzések (akkor is, ha a jobb- és baloldali közlekedési rend bizonyos, de nem elvi különbséget jelent). Visszatérve pl. a szórakoztató elektronikára, a szerző maga látta, amikor a legszegényebb vietnámi viskókban összegyűlik a szomszédság televízióezésre. Egyik jellemző példaként érdemes kitérni röviden az időszámításra is. Ami a naptárat illeti, számos helyi év-, hónap- és hétszámítás használatos (főleg másodlagosan), de messze a legelterjedtebb a nyugati naptár, így pl. Japánban, Kínában és nem egy iszlám országban is. Még szembetűnőbb az egységesség az órabeosztásra vonatkozólag. Itt az egész világra érvényes standard időrendszer van érvényben a Földet 24 időzónára osztva, 15 szélességi fokozatként. Ha például Brüsszelben 11²¹ perc van, tudjuk, hogy Pekingben vagy Japánban, vagy Brasilia városában valahányadik óra 21 percet mutatnak az órák. Ezzel kapcsolatban érdekes azt is megjegyezni, hogy a szóban forgó szabályozás, ill. annak nemzetközi elfogadása nem is olyan régen történt, éspedig a Nemzetközi Meridián Konferencián, Washingtonban, 1884-ben. Enélkül különben aligha lehetne ma a légi közlekedést világ méreteken lebonyolítani.

A világ mai kulturális „arcképe”

Mindezek után nem könnyű világméreteken megrajzolni korunk kulturális helyzetét, „arcképét”. Arról van szó ugyanis, hogy éppen a technikai civilizáció következtében a különböző kulturális elemek is keverednek (multikulturalitás), másrészt a technikai civilizáció is kisebb-nagyobb mértékben módosul a helyi kultúrából származó civilizáció elemeivel, illetve a helyi civilizáció többé vagy kevésbé, de egyre jobban átítatódik a modern technikai civilizációval.

A fentiekhez hozzájárul még a mai világon egyre fokozódó migráció, főleg a fejletlenebb országokból a fejlettebbek felé. Ismeretes, hogy a legfejlettebb országokban több milliós iszlám közösség él, már a szóban forgó országok állampolgáraként. Erre vonatkozólag érdemes az ENSZ főbizottságának adatait említeni, mely szerint 1975-ben a világon 2 millió volt a kényszerkivándorlók száma, míg 1995-ben már 27 millió, azóta pedig ez a szám csak növekedett (Koszovó,

Afganisztán, Irak stb. konfliktusok következtében). Megjegyezzük, hogy ezekben a számokban csak a „kényszerkivándorlók” szerepelnek, a tényleges számok ezeknél föltétlenül nagyobbak. Másrészt a WTO adatai szerint az idegenforgalom az ötvenes évek 25 millió fős létszámától 2004-re 750 millióra nőtt.

Nem kétséges, hogy ha a szülőföldről történő elűldözöttség, menekülés embertelen dolog is, és még az egyszerű átköltözés se problémamentes, kulturális téren a „kultúrák keveredése” egyáltalán nem egyértelműen negatív jelenség, sőt hozzájárul a „kulturális diverzitás” megtermékenyítő hatásához. Egyébként nincs olyan – akár primitív kultúra –, amelynek keretében ne gyűltek volna össze olyan tapasztalatok, amelyeknek – vagy legalább bizonyos részüknek – felhasználása ne volna az egész emberiség számára hasznos. Ugyancsak itt kell megjegyeznünk, hogy – ha mélyebb tartalmukban lassan is –, de az egyes kultúrák az időben természetesen maguk is változnak: gazdagodnak vagy hanyatlanak, egyes új, addig szokatlan vonásokat vehetnek fel. Ezek a folyamatok ma sokkal gyorsabbak, mint régebben.

A civilizációk „hierarchiája”

És most egy kényes kérdésre szeretnék kitérni, tudniillik a kultúrák és a civilizációk „hierarchiájára”. Van ugyanis olyan álláspont – főleg társadalomtudósok, kultúranropológusok részéről –, hogy minden kultúra egyenértékű. Olyan szempontból ez kétségtelenül igaz, hogy minden kultúra a benne élő embereknek ad egy alapot, egy alapvető magatartást a valósággal, a világ dolgaival szemben, és ennek szellemében motiválja viselkedésüket, „elhelyezi őket” a világban. Ugyanakkor azonban tagadhatatlan, hogy a valóság megközelítésének és így a vele kapcsolatos magatartásnak és rá vonatkozó tudásunknak – éppen a tudomány fejlődésének következtében – lehet gazdagabb, valóságosabb, „igazabb” a tartalma. Ez nem annyira a mai „nagy” kultúrákra vonatkozik, amelyek – így vagy úgy – beépítették már magukba a modern tudomány eredményeit is, vagy legalábbis „összebékültek” vele. Ne feledjük, hogy maga az a tény, hogy az európai, a modern technikai civilizáció terjedt el a világon, hogy azt vették át a más kultúrákban élő emberek, önmagában is egyértelmű jelentéssel bír.

A modern technikai civilizáció viszont elsősorban az Európában az emberi kultúra szerves részeként kifejlődött modern tudományon alapul. A modern tudomány művelésébe más földrészek lakói – mint már említettük – csak jó két évszázaddal később, a XIX. század második felében, sőt inkább csak a XX. században kapcsolódtak be. Ez semmiképpen sem kultúrsovinizmus,

még kevésbé valamiféle rasszizmus. Mégpedig azért nem, mert bár tény az európai eredet, de ezt sem a „fehér ember felsőbbrendűsége” okozza, hanem különféle természeti és történelmi okok összjátéka. Ennek bizonyítéka az is, hogy mikor a más kultúrákban nevelődők bekapcsolódtak és bekapcsolódnak a tudományos munkába, azt maguk is alkotó módon viszik előre.

A mindenféle kultúra egyenértékűségét viszont éppen a ráépülő civilizációk összehasonlítása cáfolja. Ebből a szempontból érdemes hosszabban idézni a neves biológust, *Richard Dawkins*. „Tegyük fel, hogy egy törzs az égre hajított, kiszolgált lopótöknek véli a holdat, amely csaknem karnyújtásnyira lóg a fák koronája felett.” Majd egy kultúranropológussal vitatkozva Dawson így folytatja. „Tényleg azt állítja Ön, hogy a tudományos igazság – miszerint a Hold hozzávetőleg negyedmillió mérföldre van tőlünk, s átmérője egynegyede a Földének – nem igazabb a fenti törzs hiedelménél?” „A tudomány elveivel egybehangzóan megépített repülőgépek működnek. Fennmaradnak a levegőben, és kívánt úticélunkhoz szállítanak bennünket.” „Ha Önök például nemzetközi antropológus- vagy irodalmikritikus-találkozóra repülnek, azért érnek oda – és nem zuhannak le a szántóföldre –, mert egy sereg tudományosan képzett nyugati⁴ mérnök helyesen számolt. A nyugati tudomány nem csak a Hold Föld körüli pályáját számította ki, hanem számítógépei és rakétái segítségével embereket is juttatott a Hold felszínére.”

Túl a technikai civilizáció vívmányain, vannak az európai kultúrának olyan elemei is, amelyek szintén egyre jobban behatolnak más kultúrákba is, legalábbis azok „civilizációs” gyakorlatába. A tudományról már beszéltünk, és ez figyelhető meg pl. a nőkérdés, a női egyenjogúság tekintetében is, ha nem is olyan látványosan. Tény, hogy minden korábbi hiányosság és még ma is elvégzendő teendő ellenére az európai kultúrkörben a nők helyezte egészen más, mint bármelyik más mai kultúra esetében. Érdekes azonban ezzel kapcsolatban – az európai kultúra hiányosságaira és csak a legutóbbi időben elvégzett „korrekciókra” utalva a szóban forgó kérdésben – megjegyezni, hogy pl. Svájcban csak 1971-től vannak a nőknek szavazati joguk, és nálunk, Magyarországon, csak a 2. világháború után lehettek a nők pl. mérnökök vagy jogászok.

Tagadhatatlan, hogy terjed az írástudás a világon (a Föld országai nagy többségénél az írástudók aránya 80% felett van), akkor is, ha vannak még

⁴ Egyáltalán nem „nyugati”, „fehér” mérnökökről van itt szó, hanem olyan szakemberekről, akik a „nyugati” tudomány eredményein alapuló számításokat elvégezték, akik ma történetesen kínai vagy arab mérnökök is lehetnek. B. D.

jelentős területek, ahol az írástudatlanság még a lakosság 40%-ára terjed ki (bár ez a szám ott is évről évre csökken). Itt van azonban az „új analfabétizmus”, a tájékozatlanság a számítógépek, a számítógép-hálózatok használatában, az informatikában. Csak egy adat erre vonatkozóan: az internet-előfizetők 97%-a az ún. fejlett országokban található (a Föld népességének kevesebb mint 20%-a). A kérdés másik oldala, hogy a felmérések szerint az amerikai középiskolások mintegy negyede funkcionálisan írástudatlan, azaz tanult ugyan írni-olvasni, de azt tulajdonképpen nem gyakorolja és már nem is nagyon tudja.

A szolidaritás, a másokkal, a tágabb közösséggel törődés a kulturális magatartás fontos része, és ennek pl. egy eleme a törődés a közegészségüggyel. Ez, ha sok országban még nagyon kezdetleges is, kétségtelenül többé-kevésbé mindenütt jelen van. Érdekes viszont, hogy a gazdaság fejlettségével nem tart lépést a közegészségügy fejlettsége még a fejlett országokban sem. Így pl. a felmérés szerint ezen a területen Franciaország az első, az Egyesült Királyság a 18. és az Egyesült Államok csak a 37.

Végül ne feledjük, hogy az emberi jogok, az emberi személyiség tisztelete az európai kultúra talán legfontosabb eleme. Ha számos különböző probléma is van ezzel kapcsolatban a világon, sőt még a nyugati kultúrkörbe tartozó országokban is, mégis nagy dolog, hogy ezek az elvek az ENSZ alapokmányába bekerültek, és minden új csatlakozó is kinyilvánítja ezek elfogadását.

Zavarok az európai kultúra alapjaiban

Magára az európai kultúrára visszatekintve megállapíthatjuk, hogy míg a kultúra egyik eleme, a tudomány és a ráépülő technikai civilizáció rohamosan fejlődik, addig a kultúra alapjaiban komoly zavarok keletkeztek. A kultúra – mint láttuk – a valósággal kapcsolatos alapvető értékeket és magatartást, a világlátást, az ebből következő célokat és feladatokat határozza meg ember és társadalom számára. A kereszténység és a felvilágosodás által megfogalmazott valóságfelfogást és emberi magatartást nem sikerült egységbe foglalni mindeddig – úgy ahogy például annak idején a görög–rómaid és a keresztényt sikerült – és ez tisztázatlan kulturális alapokat jelent ma a nyugati kultúrában, ami pedig komoly probléma az emberiség egyéni és társadalmi életében. Lássunk egy „csokorra” valót ezekből a problémákból.

Mivel az európai kultúra elvesztette alapvető orientáló jellegét, a nyugati emberek közül sok „sodródóvá”, lényegében céltalanná vált. Pedig már *Selye János* megállapította, hogy az embernek mintegy biológiai szükséglete, hogy

célja, feladata legyen az életének, mert különben nem lehet egészséges. Arra viszont *Frankl*, a harmadik bécsi pszichiátriai iskola megalapítója mutatott rá, hogy nem mindegy, hogy milyen cél mozgatja az embert: minél „magasztosabb” a cél, annál jobban vonzza az embert, annál nagyobb teljesítményekre készíti. Ezzel a célvesztéssel együtt jár, hogy az ember az életét értelmetlennek, önmagát értéktelennek tartja.

Mindezt a szépirodalom eszközeivel az egyik nemrégiben megjelent regényében így fejezi ki *Rakovszky Zsuzsa*: „ha tétlenül nézelődöl, mert nem találsz semmi kívánatos célt a világban, amely lelkedet teljes erővel maga felé vonná, akkor mintegy bosszúból, a világ is megvonja magát tőled, s örökösen efféle cél és értelem nélküli foltokká és rajzolatokká készül szemed előtt széjjelesni...”

Ez az ember azután szorong és reszket⁵ a civilizáció által – kétségtelenül – támasztott veszélyektől, de a technikai civilizáció adta lehetőségnek megfelelően rohan, bár sokszor nemigen tudja hova és miért. De legalább rohanás közben nem lehet és nem kell gondolkozni, tehát ez is egyik módja annak, hogy ne kelljen gondolkodni, ne kelljen a valóságos problémákkal szembenézni. Ennek a menekülésnek vannak más „módszerei” is, ilyen elsősorban a drog és ilyen az „ész nélküli fogyasztás”, a vásárlás, amivel el lehet szórakozni, és mégiscsak megint egy eszköz arra, hogy ne legyen időnk gondolkodni. Olyan társadalom-má alakulunk át, „amelyet teljesen lefoglal a fogyasztás, a kényelem és a testi jólét, a fényűzés, a költekezés és a vagyonszerzés”. (*W. Leonel*) „Annak eldöntésén fogunk majd rágódni, hogy melyik müzlit válasszuk reggelire, melyik plasztikai sebészhez forduljunk, melyik legújabb autómódellet vásároljuk meg, és ki lenne az az új élettárs, aki végül boldoggá tudna tenni.” (*R. M. Sapolsky*) Kétségkívül nem valami vonzó távlatok.

Riasztó a társadalomnak a képe, amelyik mindezek következtében kialakul. A rohanás és a bódultság eredményezi a felszíniességet, de a közönyt is más emberek bajai, problémái iránt. Hiszen „nincs idő” megállni, komolyan elmélyedni bármiben is. „Nincs idő” másokat meghallgatni, velük együttérezni. Bizonyára összefügg ezzel a könyörtelenség, sőt bizonyos vonatkozásban még a terrorizmus is. *Sántha Ferenc* szerint a közöny és a fanatizmus egy töről fakad, mindkettő másokon átgázolást eredményez. Ki törődik az öregekkel, a fogyatékosokkal, a gyengékkel? A közöny mibenlétét talán *Teréz anya* fogalmazta meg a legtalálóbban. „A legborzasztóbb betegség ma nem a lepra vagy a tuberkolózis, inkább az az érzés, hogy valaki nem kívánatos, senki sem törődik

⁵ *Ratkó József* költőnk korunkat „reszkető korként” jellemezte.

vele, mindenki elhagyja. A legnagyobb rossz a jóakarató, a tevékeny szeretet hiánya, a szörnyű *közönyösség*.”

Mindezzel szorosan összefügg a fiatalság kultusza. Az öregek, betegek, a tehetetlenek és gyengék haszontalanok a társadalom számára, értéktelenek. *Dobozsi Eszter* most megjelent regényében így ír „a mi fiatalságot agyonfeticizáló” korunkról: „Tüzzre való, akinek a bőre nem a tizennyolc-húszévesek feszességével virít. Szemétre való, akin múlni látszik a fiatalság fesztelensége, az ifjúi lazóság és könnyedség. Ilyen vélekedéseket engednek meg az álláshirdetések, de még a filmek, reklámok is. Ezt sugallja az egész vizuális élményözön, amelyben része van a ma emberének.”

Láttuk, a rohanás, az igazi célnélküli rohanás tulajdonképpen csak menekülés az önmagunkkal és az élet komoly kérdéseivel való szembenézésre. Eugène Ionesco „A kopasz énekeső” című drámájának kritikájában olvashatjuk a következőket: „az Istentől elfordult, az élet értelmét a vagyonszerzésben, az ostoba szórakozásokban kereső emberek vitorla, gép, kormány nélküli hajóként sodródhatnak a világtengeren.” (Pósa Zoltán)

Utaltunk rá, hogy más ilyen „menekülési módszerek” is vannak, pl. a drog, de bizonyos esetekben éppen a rohanással ellenkező magatartás is az lehet. Ilyen a fecsegés, akár a TV „fecsegő” műsorait nézve, akár a telefontársaságok „fecsegő” akciós csomagjait használva. Csak semmi „mélység”, csak semmi kötődés. „Az ember egyre inkább azt látja, hogy fiatalok ülnek egymás mellett, egyik fülükből a walkman lóg ki, kezükben a mobilon pötyögnek, nem beszélgetnek, vagy olvasnak. Atomizálódtak.” (*Szepes Erika*) Ha ma a jelszó a fogyasztás, a lecsereélhetőség, miért csak a mosógépet és a számítógépet lehet lecserélni, és miért ne lehetne ugyanezt megtenni a baráttal vagy a házastársal is. De érvényes ez a munkahelyre és a lakóhelyre is. Szaladni kell az egyre jövedelmezőbb és kedvezőbb munkahely után, minden másra tekintet nélkül. Nincs szükség baráti körre, a szülőföld szeretetére, sőt még a családra sem, ha „akadályozó tényező”. Hova vezet ez? Gyökértelen, elmagányosodott emberekből álló társadalomhoz. A felmérések szerint Párizsban a lakosok több mint 40%-a magányosan él, és 70%-a szenved tőle. Az alkalmazkodástól, a kockázattól és a felelősségvállalástól, pláne az áldozathozattal való menekülés elmagányosodáshoz vezet. Egyre terjed a szingli életmód. Az Egyesült Államokban a szülőképes korú nők egynegyede nem akar gyereket vállalni. A dolog már azzal kezdődik, hogy a fiatalok majd 60%-a a hétfvégén még otthonról se mozdul ki, elég a TV, a számítógépek, a DVD, a virtuális világ.

Vagyis elértük azt, hogy „túlterheltek lehessünk, magányosak lehessünk, és tudatlanok maradhassunk” (*Lányi András*). És a többiek? Vajon ha elmennek a diszkóba, ott van-e alkalom tartalmas beszélgetésre, vagy akárcsak a felületnél kicsit is komolyabb megismerkedésre? Nem! A diszkó is inkább a drogterjesztés helye és egyáltalán beilleszkedik azon „eszközök” sorába, amelyek a mai embert – itt nevezetesen az ifjúságot – elbódítják, „megkímélik” attól, hogy a valósággal, a valóságos problémákkal szembenézzen.

Tudományellenesség

Végül van itt még egy érdekes jelenség, ami az európai kultúrát alapjaiban támadja meg. A modern tudomány az európai kultúra szerves része. Igaz, az erre épülő civilizáció számos potenciális és valóságos veszélyt is hordoz és ezek kiküszöbölése, az ezekkel való szembenézés az egész emberiség – de úgy gondolom –, különösképpen is a nyugati társadalom feladata. Ha tehát a tudományos fejlődés és az erre épülő technika tagadhatatlanul jár is veszélyekkel, ebből nem következik, hogy a tudomány ellen kell fordulni, hiszen tudomány nélkül is volt boszorkányégetés, inkvizíció, istenítélet stb. A tudomány elleni támadás, a saját kultúra elleni támadást, azaz meghasonlást jelent. Érdekes módon ilyen alig találunk ma azon más kultúrák esetében, amelyek az európai civilizációt átvették. Csak egy-két példa a tudományellenességre. A Nobel-díjas író *Czesław Miłosz* szerint a társadalomban a tudós képe úgy jelenik meg, mint: „fehérköpenyes gonosztevő, aki laboratóriuma révén nagy hatalommal rendelkezik”. *Janny Géza* pedig az Orvosi Hetilapban így ír: „Elszabadultak a tudomány romboló erői és az emberiség józanabbik fele kétségbeesett erőfeszítéseket tesz, hogy a katasztrófáktól megmentse önmagát.”

Hogy a meghasonlás még teljesebb legyen, a tudományos valóságmegközelítés helyett egyre nagyobb teret kapnak társadalmunkban a legkülönbözőbb hiedelmek és babonák. Sokszor könnyebb egy teljesen indokolatlan hiedelmet elfogadtatni a mai társadalommal, mint egy számos kísérlettel, megfigyeléssel alátámasztott tudományos eredményt. Egy „magára valamit adó” napilap vagy hetilap aligha jelenik meg ma pl. horoszkóp nélkül.

Két kultúra

A helyzetet még súlyosbítja, hogy a tudományon belül is megosztottság jött létre, egyáltalán a kultúrát is egymással szemben álló humán és természettudományos félre osztották, amelyek állítólag egymással harcban állnak, és egymást kölcsönösen lenézik, sőt bizonyos mértékig ki is zárják.

Ezek szerint a gazdag, színes képzelettel és fantáziával teli humán kultúra, és a száraz, racionális, számokkal operáló természettudományos kultúra áll egymással szemben. A jelenség kifejezetten a múlt század közepén jelent meg (*Ch. A. Snow*), de a magatartást talán *Edgar Allan Poe* egy ennél jóval korábbi versének sorai fejtik ki legtalálóbban.

Tudomány, te, a vén idő szülötte,
Ha mire nézel, más lesz az, sötét.
Szárnyad a zord való, mordképi ölyv, te,
Miért fosztod ki a költő szívét?

(Komlós Aladár ford.)

Ez a humán oldalon jelentkező elfogultság. A másik oldalról *Sokal* elméleti fizikus „kísérletét” említhetjük meg, aki *A határok áttörése: a kvantum-gravitáció transzformatív hermeneutikája* címmel egy merő értelmetlenségeket tartalmazó tanulmányt küldött be egy társadalomtudományi folyóiratnak és azt ott leközlítették. Ezzel próbálta diszkreditálni a posztmodern társadalomtudományokat.

Az igazság az, hogy sokkal könnyebb idézni olyan megállapításokat, álláspontokat, amelyek a kultúra egysége mellett szólnak. Így *Kodály Zoltán* szerint: „A tudós annál külön, minél több van benne a művészből és viszont. Intuíció, fantázia nélkül a tudós legfeljebb téglahordója lehet a tudománynak. Művész pedig szoros belső rend, szerkesztő logika nélkül megreked a művészet peremén.”

Ervin Schrödinger, a kvantumfizika nagy alakja pedig így ír erről: „a tudomány egésze általában véve a humán kultúrához kötődik.” A tudomány legfontosabb eredményei „olyan kifejezésekben és szavakban öltenek testet, melyek jelentést hordoznak az őket értő művelt közönség számára, s beleíródnak a világról alkotott általános képbe”.

Ugyancsak könnyű a természettudósoktól olyan idézeteket hozni, amelyek a képzelet, az intuíció és a fantázia szerepét hangsúlyozzák munkájukban. *Linus Pauling*, a kétszeres Nobel-díjas kémikus szerint: „A fantázia egyszerűen az egyik munkaeszközünk. Fantázia nélkül a tudós nem talál ki semmi újat.” Egy másik jellemző idézet *Heisenbergtől*, akinek a neve már valósággal fogalommá vált: „gyakori tévedés azt hinni, hogy a tudományban egyedül a logika, valamint a meghatározott törvények megértése és helyes alkalmazása érvényesül. Hiszen a képzeletnek a tudományban is döntő szerepe van, méghozzá elsősorban a természettudományban.”

4. Amit a kultúrával kapcsolatban még el kell mondani

A kulturális gének (mémek) és a kulturális diverzitás

A kultúrát illetően szólnunk kell még az utánzás és a hagyomány fontosságáról, és ez minden kultúrára vonatkozik.

Ismeretes, hogy a biológiában milyen nagy a jelentősége a másolásnak, az utánzásnak (gének, genetika!). A kutatások azt is bizonyítják, hogy az ember esetében mennyivel nagyobb a jelentősége az utánzásnak, mint az állatoknál. A gyerek utánzással tanulja meg az anyanyelvét, de nem csak az anyanyelv, hanem a szokások, a viselkedésmódok, a divatok, de az eszmék és hitek is átadódnak, „átmásolódnak”, végeredményben utánzás útján egyik emberről a másikra. „Ami” átadódik, legyen az szokás, eszme vagy annak egy eleme, azokat a gének mintájára *mémeknek* nevezzük.

A mém fogalma viszonylag új, *Richard Dawkins*, neves biológus vezette be 1976-ban. Definíció szerint a „mém: a kultúra eleme, amely feltehetően nem genetikai eszközök révén – elsősorban utánzással – adódik át”. (*Susan Blackmore*)

Itt szólnunk a *kulturális diverzitásról* is, a kultúrák, kulturális hagyományok sokféleségéről. Ezek kölcsönösen megtermékenyítik egymást, és értéket képviselnek az emberiség, az emberi társadalom javára – mint erre már korábban is utaltunk. Ezért a kulturális diverzitás hasonlóan védelemre érdemes, mint a biológiai diverzitás. Ha valamiféle „irtószenvedéllyel” viseltetnénk más kultúrák vagy civilizációs mémek irányában, és teljesen egyöntetű kultúrát akaránk létrehozni a Földön, feltétlenül ártanánk az emberiségnek és az emberiség jövőjének.

A kultúra mint fegyver

Sajnos nemcsak a civilizációs vívmányokkal lehet visszaélni, de – bármily hihetetlennek tűnik – magával a kultúrával is.

Legelőször is érdemes megfontolni, amit a „hatalom egyik nagy technikusa”, *Mao Ce-tung* mond erről. „A forradalmi kultúra hatalmas fegyver a tömeg meghódítására. A talajt előkészíti a forradalomra.” „Az irodalom, a művészet eszköz a nép egyesítésére, tanítására, az ellenség leverésére.” Más diktátorok is elmondhatták volna ezt, és ha nem is mondták, mindenesetre így cselekedtek.

Való igaz, hogy még a legmodernebb tömegpusztító fegyver is önmagában tulajdonképpen csak tárgy. „Mögé”, felhasználásához „ideológia” kell. A

„működtetők” lelkiismeretét meg kell nyugtatni, hogy valójában a közösség, vagy egyenesen az emberiség érdekében cselekszenek, sőt lelkesedéssel kell, hogy eltöltse őket az „eszme” és ugyanakkor gyűlölettel azok iránt, akik ellen a fegyvereket felhasználják.

Ilyen értelemben igen nagy a felelőssége azoknak az értelmiségieknek, akik a megfelelő „észerveket”, ideológiákat „gyártják”, talán még nagyobb, mint azoké, akik a szóban forgó fegyvereket feltalálták. Nagyon találó *Pomogáts Béla* ezzel kapcsolatos megfogalmazása. „az értelmiségi műhelyekben vagy csak a munkaszobában megfogalmazott gondolat a tömegbefolyásolás eszközein keresztül valóban politikaformáló erővé válik, és a hatalom vagy a gyűlölet technikusai mindig is a saját szolgálatukba tudták állítani”. Pomogáts itt elsősorban a nacionalizmusról beszél, de nem csak erről van szó, hanem pl. osztálygyűlöletről, és sajnos: „A vallási meggyőződés által motivált erőszakos eseményeknél a tömeg mindig legitimnek érezte tetteit”. (*N. Z. Davis* francia történész)

Hasonlóan elgondolkodtató *Paul Johnson* angol történész megállapítása: „A japánok megfigyelték, hogy bármennyire arcpírító az európaiak viselkedése, azt mindig valamilyen meggyőződés rendszerre hivatkozva igazolják önmaguk előtt.” Máshelyütt ugyanez a Johnson „ideológiát szolgáltató hiszékeny tudósokról és értelmiségiekről” beszél.

Van azután az egésznek egy olyan aspektusa is, hogy a modern média elfogadtatja a társadalommal a kegyetlenkedést, a mézárásokat. „Otthon ülve, színes tévén nézhetjük végig, hogyan kínozza egyik ember a másikat, tanúi lehetünk a gyilkosságoknak, tömegmészárásoknak, háborúknak.” (*Czesław Miłosz*, Nobel-díjas író)

Környezetkultúra

Nemcsak az európai kultúra, de – mondhatjuk – egyre inkább az emberiség kultúrájának fiatal hajtása a környezetünk megbecsülése, védelme. Nem fejezhetjük be ezt az írást anélkül, hogy erről ne szóljunk. Arról a felismerésről van szó, hogy az ember természeti környezete érték, annak durva, indokolatlan megváltoztatása, rombolása értékellenes, azaz kultúraellenes tett.

Minden élőlény, pusztán létevékenységével, alakítja, módosítja környezetét, de kétségtelen, hogy ebben a vonatkozásban az ember tett a legtöbbet – negatív értelemben is. Arról is szó van, hogy az ember mesterségesen kialakított környezete is „környezet”, az sem mindegy, hogy ez milyen, hogy valósítjuk meg. Az egész környezetvédelemmel kapcsolatos elv úgy fogalmazható meg:

„Úgy elégsük ki a jelenlegi generáció igényeit, hogy ne tegyük kockára a jövő generációknak azt a lehetőségét, hogy ők is kielégítsék saját igényeiket.” Valójában azonban ennél többről van szó, mert a természeti környezet megóvása és a mesterséges környezet megfelelő kialakítása a jelen generációnak is érdeke.

El kell még itt mondanunk, hogy ezeknek a feladatoknak a végrehajtásában a tudománynak jelentős a szerepe: egyáltalán a természeti folyamatok mélyebb megismerésében és a természet adott állapotának és megőrzésének felmérésére és követésére szolgáló műszerek, módszerek kidolgozásában. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a modern technikai civilizáció sokat ártott és árt természeti környezetünknek.

Bár az elmúlt korokban az emberiség ösztönösen sokszor védte, máskor pusztította környezetét, tudatosan a környezetvédelem csak a XX. század második felében, inkább csak utolsó harmadában merült fel kifejezetten. Maga a fogalom: „természetvédelem”, „környezetvédelem” mint kifejezés teljesen új, például a XX. század első felében megjelent lexikonokban hiába próbáljuk keresni mint címszót.

Összegzés

Végül is hogy jellemezhetjük a mai világ kulturális, civilizációs állapotát? A nyugati kultúrát, illetve annak szerves részét képező tudományt és az arra épülő technikai civilizációt elfogadta a világ, az egészen más kultúrájú népek is. A tudomány viszont ezeknek a kultúráknak nem szerves része, így a technikai civilizáció sokszor „a levegőben lóg”, nem függ össze ezekkel a kultúrákkal, nem azokon alapul, azok számára valójában idegen.

Másrészt a „nyugati kultúra népeinél” ma a kultúra alapjaiban van a baj, a zavar. Nem alakult ki szintézis a zsidó–keresztény és a felvilágosodás által képviselt világfelfogás között. Míg a technikai civilizáció rohamosan fejlődik, addig a kulturális alapokban jelentkező zavar a nyugati ember és társadalom céltalan sodródását, meghasonlását eredményezi, és nem egyszer saját kultúrája és civilizációja ellen fordítja.

NÉHÁNY FONTOS VONATKOZÓ IRODALOM:

1. BERÉNYI Dénes: A jövő természettudománya és társadalma. Ezredforduló. 2002/3. 5–9.
2. BERÉNYI Dénes: Természettudomány a valóság megismerésében. Fizikai Szemle 50 (1999) 134–137.
3. BERÉNYI Dénes: Természettudomány és vallás az ezredfordulón. Természet Világa 131 (2000) 242–246.
4. Susan BLACKMORE: A mém-gépezet. – Kulturális gének, a mémek. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.
5. Jared DIAMOND: Összeomlás – tanulságok a társadalmak továbbéléséhez. Typotex Kiadó, Budapest, 2007.
6. Jared DIAMOND: Háborúk, járványok, technikák. Typotex Kiadó, Budapest, 2006.
7. ERDÉLYI András (szerk.): Huszonegy tudós a huszonegyedik századról. Tertia Kiadó, Budapest, 1999.
8. GLATZ Ferenc (szerk.): Magyar Tudománytár – Kultúra. Magyar Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, Budapest, 2006.
9. Johan GOUDSBLOM: Időrezsimek. Typotex Kiadó, Budapest, 2005.
10. Samuel P. HUNTINGTON: A civilizációk összezsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.
11. Alan SOKAL és Jean BRIMONT: Intellektuális impostorok. Typotex Kiadó, Budapest, 2008.

A Természet Világa **140** (2009) 98–101. oldalain megjelent tanulmány módosított változata.